

ІСТОРІЯ МОВИ. СИНТАКСИС

УДК 811.161.2'271

ББК 81.411.1-0

Любов Струганець (Тернопіль)

ПОНЯТТЯ „МОВНА ОСОБИСТІТЬ” В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті простудійовано трактування поняття «мовна особистість» в українській лінгвістиці. Проаналізовано домінуючі підходи до вивчення цієї проблеми. Представлено найважливіші складники мовної особистості.

Ключові слова: мовна особистість, мовна свідомість, українське мовознавство, культура мови.

Проблема мовної особистості в лінгвістиці, психолінгвістиці та лінгводидактиці не нова. У перші десятиліття ХІХ ст. В. Гумбольдт започаткував напрямок досліджень, який розробляв питання зв'язку мови з мисленням людини, її внутрішнім світом та культурними цінностями. В науці цей напрямок одержав назву антропоцентричного, що підкреслювало пріоритети психологічного й етносоціологічного елементів та концентрацію уваги на людській особистості як носієві та творцеві мовної картини світу [2]. У 80-90 рр. ХХ століття в активний лінгвістичний обіг увійшов термін „мовна особистість”. О. Селіванова зазначає, що це поняття було представлене у працях Г. Штейнталя, В. Вундта, О. Потєбні, О. Шахматова й ін., хоч відповідний термін був уведений В. Виноградовим. Розробка проблеми мовної особистості належить О. Леонтєву, Ю. Караулову, Г. Богіну, Д. Леонтєву, А. Пузирьову та ін. [17, 370]. Проте українське мовознавство має власний багатий досвід досліджень цього поняття. Досі не було комплексних розвідок, присвячених аналізу

задекларованої проблематики, тому необхідно заповнити цю лакуну. Мета нашої статті – здійснити історіографічний огляд трактування поняття „мовна особистість” в українській лінгвістиці.

Наприкінці XIX – на початку XX століття в україністиці виробилося два підходи до вивчення мовної особистості: шлях психолінгвістичний і шлях, зумовлений вивченням мови художньої літератури. Проаналізуємо кожен із них.

Трактування мовних явищ завжди пов’язував із психологічними особливостями мовця О. Потебня. Видатний український учений писав: „Мовна індивідуальність виділяє людину як особистість, і чим яскравіша ця особистість, тим повніше вона відображає мовні якості суспільства” [15, 98]. Такий підхід давав плідні результати у висвітленні науковцем багатьох суто теоретичних проблем.

Послідовник О. Потебні, історик культури й критик, лінгвіст Д. Овсянико-Куликовський писав, що рідна мова – музика й малюнок душі людської. Саме в мові учений вбачав найголовнішу ознаку явища національності як об’єднання людей „на ґрунті спільної мови, що досягла певної висоти розвитку і стала психічною основою для колективної розумової діяльності... В подальшому, крізь віки культурного розвитку, національність разом з мовою перетворюється в ту психологічну форму особистості, яка надає їй своєрідного душевного складу..., здійснюється у сферу вищу, всевладну над думкою і над чуттям, у сферу моральну” [11, 281-286].

Розробку психолінгвістичного напрямку в українському мовознавстві продовжив І. Огієнко. Підвалини такого підходу були вмотивовані ним на початку наукової творчості у праці „Українська культура”: „Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національної організації. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Мова – це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. В такому разі мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного Я...” [13, 126]. Як бачимо, мовна особистість у праці І. Огієнка постає в образі „психічного Я”. У „Науці про рідномовні обов’язки” вчений зауважує, що про духовну зрілість окремої особи і цілого народу

судять насамперед з культури його літературної мови. „Головний рідномовний обов’язок кожного свідомого громадянина – працювати на збільшення культури своєї літературної мови” [12, 4].

Від вивчення мови художньої літератури підходить до поняття „мовної особистості” І. Франко. Письменника постійно цікавила мовна особистість, мовна індивідуальність, підґрунтям чого було тверде переконання вченого в тому, що знаменням нового часу і основою для подальшого суспільного розвитку стає прагнення „кожної людської особистості... до можливого розширення сфери свого буття і своєї діяльності, свого індивідуального розвитку” [25, 145]. Роздумуючи про М. Старицького – і не тільки як письменника, а насамперед як громадянина, І. Франко пише: „Найцінніше і найкраще в кожнім чоловіці... се його індивідуальність, його духовне обличчя зо всіма його окремішніми прикметами. Чим більше тих прикмет, чим вони характерніші та гармонійніші, тим багатша, сильніша й симпатичніша індивідуальність людини... До таких прикмет, що відповідають складові душі, ...належить і мова” [25, 276]. Мовну діяльність І. Франко тісно пов’язував з самою особистістю, з „таємною робітнею її духу”. Творячи концепцію дальшого розвитку української мови, виробляючи теорію мовної поведінки й мовного життя творчої особистості та народу, вчений осмислював мовну діяльність видатних письменників з погляду їх значення і ролі в цих важливих процесах.

У лінгвістичних центрах різних країн особливо зріс інтерес до особистісного аспекту вивчення мови у 80-90-ті роки. Дослідники наголошують: не можна пізнати людину, не пізнавши її мову. Логіка розвитку наукового пізнання зумовлює інше формулювання цієї тези: не можна пізнати мову як таку, не вийшовши за її межі, не звернувшись до її творця, носія – до людини, до конкретної мовної особистості [8, 4-7].

У цей період І. Білодід у праці „Людина і її мова” висловив ряд міркувань щодо класифікації людської мови за типами психічних механізмів усного і писемного спілкування. Аналізуючи основні типи мовлення, науковець активно оперує поняттям „мовна особистість”: „В загальному плані мовно-психічного механізму норма, комплекс, коло мовних асоціацій, узвичаєних у практиці даного мовного колективу, тобто багатство системи асоціацій певної національної мови, певної культури народу,

зумовлюються всім суспільним і інтимним життям мовця; адже кожна мовна особистість більшою чи меншою мірою володіє асоціаціями побутовими, загальнокультурними, професійними, науковими, різного роду ремінісцентними (історія, лінгвістика, мистецтво, міфологія тощо). Створення ширшого чи вужчого діапазону асоціацій, уявлень зумовлюється освітою, вихованням, культурою індивідуума; активність і цілеспрямованість їх використання – це риси психічного механізму мовлення, тобто діяльності мозку, зокрема пам'яті...” [1, 405].

На студіювання проблематики мовної особистості в українському мовознавстві великий вплив мала праця Ю. Караулова „Русский язык и языковая личность”, що вийшла друком у 1987 році [8]. У монографії створено функціональну модель мовної особистості. Структура мовної особистості, на думку вченого, уявно складається з трьох рівнів: 1) нульового, вербально-семантичного; 2) першого, лінгво-когнітивного; 3) другого, прагматичного. Під мовною особистістю науковець розуміє „сукупність здібностей і характеристик людини, які зумовлюють створення і сприйняття нею текстів, що відрізняються а) ступенем структурномовної складності, б) глибиною і точністю відображення дійсності, в) певною цілеспрямованістю” [7, 3]. Ю. Караулов резюмує, що сучасні уявлення про мову базуються на чотирьох фундаментальних її властивостях – історичному характерові розвитку, психічній природі, системно-структурних основах її будови, соціально зумовленому характерові виникнення і вживання. При розгляді мовної особистості як об'єкта лінгвістичного вивчення враховується взаємодія усіх цих властивостей, тому що особистість – зосередження і результат соціальних законів; вона продукт історичного розвитку етносу; її мотиваційні нахили, що виникають із взаємодії біологічних спонукань та соціальних, фізичних умов належать до психічної сфери; особистість створює мову і водночас послуговується знаковими, тобто системно-структурними за своєю природою, утвореннями [8, 22]. У подальших дослідженнях українських лінгвістів є частотні покликання на працю Ю. Караулова.

В українському мовознавстві виокремився ще один підхід до вивчення мовної особистості – лінгводидактичний, зумовлений закономірностями навчання мови. На думку відомого педагога В. Сухомлинського, на уроках мови формується той емо-

ційний стан, який багато в чому визначає саму людину як особистість, спрямовує роботу її інтелекту. Виховання „чутливості до слова” та його відтінків – одна з передумов гармонійного розвитку особистості. Викладання мови – це „виховання розуму, формування думки, копітке різьблення й ліплення найтонших рис духовного обличчя людини” [23, 52].

Національні риси мовної особистості розпізнаються у творчому перетворенні і вербалізації світу індивідуумом. У «Навчально-виховній концепції вивчення української (державної) мови» 1994 року С. Єрмоленко і Л. Мацько стверджують, що „мовна особистість – це той носій мови, який не лише володіє сумою лінгвістичних знань (знає поняття й відповідні правила) чи репродукує мовну діяльність, а й має навички активної роботи зі словом. Підвалини мовної особистості – пробудження індивідуальної мовотворчості, таке засвоєння мови, яке забезпечує вільне самовираження особистості у різних сферах людського спілкування” [5, 32]. Автори концепції у кожному мовцеві вбачають не просто виконавця якоїсь абстрактної семантики мови, а активного суб’єкта пізнання, наділеного індивідуальним і соціальним досвідом, на основі якого він здійснює комунікацію з іншими носіями мови, безперервно словесно перетворює доступний для його сприйняття об’єктивний світ. С. Єрмоленко і Л. Мацько запропонували переорієнтувати зміст неперервної освіти із дисципліни „Українська мова” на комунікативно-прагматичну мету. У цей період у державному стандарті мовної освіти актуалізовано поняття мовної особистості й наголошено на потребі формування саме в загальноосвітній школі сучасної мовної особистості.

У 1996 році під керівництвом професора С. Єрмоленко захищено дві кандидатські дисертації, присвячені дослідженню мовної особистості [3; 21]. Звернення лінгвістів до цього поняття свідчить про виняткову роль мови в житті окремої людини і суспільства в цілому, приверненні уваги до світоглядних основ мовної творчості [див. також 22].

В останнє десятиліття ХХ століття і на початку ХХІ століття превалує лінгводидактичний підхід до студіювання проблеми мовної особистості. Це відбито у наукових розвідках В. Мельничайка, С. Єрмоленко, Л. Мацько, М. Вашуленка, А. Богущ, М. Пентилюк, О. Семенов та ін.

У 1997 року поняття „мовна особистість” уведено у навчальну програму з курсу „Культура мови” для філологічних факультетів вищих навчальних закладів України, рекомендовану Міністерством освіти України [16]. У монографіях, навчальних посібниках, статтях на сторінках фахових періодичних видань зацентровано на аспектах формування мовної особистості.

Л. Мацько виокремлює найважливіші складники мовної особистості:

- мовнокомунікативні суспільні запити, мотиваційні потреби і досконалі компетенції;

- ґрунтовні мовні знання і мобільність їх використання;

- мовна свідомість і усвідомлення себе мовними українськими особистостями;

- національна культуровідповідність мовної особистості; знання концептів і мовних знаків національної культури;

- мовна здатність і мовна здібність; мовне чуття, мовний смак

- усвідомлена естетична мовна поведінка, мовна спійкість [10, 27].

У 2008 році за загальною редакцією А. Богуш підготовлено монографію „Формування мовної особистості на різних вікових етапах”, у якій подано систему принципів, чинників, педагогічних умов і методів, спрямованих на формування мовної особистості на різних вікових етапах – від дошкілля до дорослого віку в різних умовах діяльності [24].

С. Єрмоленко констатує, що активно послуговується поняттям мовної особистості сучасна лінгвостилістика, яка вивчає мовотворчість письменників, оцінює їхній внесок у розвиток української літературної мови, досліджує, як в індивідуальному художньому мовомисленні, у використаних майстрами слова стилістичних можливостях української мови віддзеркалюється національна мовна картина світу [6, 120]. В Україні у лінгвостилістичному ракурсі виконано низку монографічних досліджень, присвячених проблемі мовної особистості [3; 19; 14; 20].

Результатом активного наукового пошуку українських мовознавців у царині задекларованої проблематики стало закріплення терміна „мовна особистість” у метамові галузі культури мови і лінгвостилістики. Дефініцію поняття представлено У „Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів” 2001 року, за редакцією С. Єрмоленко: „Мовна особистість – поєднання в особі мовця його мовної компетенції, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматичного здійснення різ-

нобічної мовної діяльності. Мовна особистість свідомо ставить-ся до своєї мовної практики, несе на собі відбиток суспільно-соціального, територіального середовища, традицій виховання в національній культурі” [4, 93].

Трактування аналізованого поняття наводить О. Селіванова в термінологічній енциклопедії: „Мовна особистість – іманентна ознака особистості як носія мови й комуніканта, що характеризує її мовну й комунікативну компетенцію та реалізацію їх у породженні, сприйнятті, розумінні й інтерпретації вербальних повідомлень, текстів, а також в інтерактивній взаємодії дискурсу” [17, 370]. Дефініція відображає функціонування терміна у парадигмі комунікативної лінгвістики, тобто розширює горизонти застосування терміна. У монографічному дослідженні „Комунікативна компетенція Івана Франка” Т. Космеда репрезентує своє бачення мовної особистості Івана Франка у сучасних вимірах комунікативної лінгвістики [9].

Поняття мовної особистості нерозривно зв’язане з поняттям мовної свідомості. Безсумнівно, що мовна особистість – це „узга-льнений образ носія мовної свідомості, національної мовної картини світу, мовних знань, умінь і навичок, мовних здатностей і здібностей, мовної культури і смаку, мовних традицій і мовної моди” [10, 27]. Одне з останніх досліджень поняття мовної свідомості – праця П. Селігея „Мовна свідомість: структура, типологія, виховання” [18]. На основі ціннісного критерію автором розроблено типологію рівнів мовної свідомості. Науковець зазначає, що людина з високою мовною свідомістю є зрілою мовною особистістю, якій властиве активне, зацікавлене, відповіда-льне ставлення до мови. Висока мовна свідомість наділена опір-ністю до мовного безкультур’я та нігілізму, сповідує культ рід-ної мови, виступаючи таким чином запорукою мовної стійкості [18, 117].

Отже, проблема мовної особистості перебуває у центрі дос-ліджень учених різних наукових сфер: мовознавства, психолінг-вістики, лінгводидактики, культурології. Термін „мовна особис-тість” можна назвати інтердисциплінарним. Водночас „мовна особистість” – одне із ключових понять у галузі культури мови, лінгвостилістики, комунікативної лінгвістики. В українському мовознавстві виробилося кілька підходів до аналізу поняття. З огляду на багатовимірність проблема мовної особистості потре-бує перманентних наукових студій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І. К. Вибрані праці в трьох томах. – Т. 1 / І. К. Білодід. – К.: Наукова думка, 1986. – 446 с.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем.; [под ред. Г. В. Рамишвили] / В. Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
3. Дужик Н. С. Мовна особистість Миколи Хвильового в аспекті стилістики та історії літературної мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. С. Дужик. – К., 1996. – 20 с.
4. Єрмоленко С. Українська мова. Короткий глумачний словник лінгвістичних термінів / [за ред. С. Я. Єрмоленко] / С. Єрмоленко, С. Бибик, О. Тодор. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
5. Єрмоленко С. Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови / С. Єрмоленко, Л. Мацько // Дівослово. – 1994. – №7. – С. 28-33.
6. Єрмоленко С. Формування української мовної особистості / С. Єрмоленко // Українознавство. – 2010. – № 1 (34). – С. 120-123.
7. Караулов Ю. Н. Предисловие. Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность / [отв. ред. Д. Н. Шмелев]. – М.: Наука, 1989. – 216 с.
8. Караулов Ю. Русский язык и языковая личность / [отв. ред. Д. Шмелев]. – М.: Наука, 1987. – С. 4-7.
9. Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри / Т. Космеда. – Львів: Видавництво «ПАІС», 2006. – 328 с.
10. Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі: [навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня „магістр”] / Л. Мацько. – К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 607 с.
11. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Вопросы психологии творчества / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – СПб., 1902. – 307 с.
12. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства / І. Огієнко. – Слово. – 1991. – Ч. 13. – Липень. – С. 4-5.
13. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – К.: Довіра, 1992. – 141 с.
14. Потапенко С. І. Мовна особистість у просторі медійного дискурсу (досвід лінгвокогнітивного аналізу): [монографія] / С. І. Потапенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 360 с.
15. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.
16. Програма з курсу „Культура мови” для філологічних факультетів вищих навчальних закладів України / [уклад. Л. Струганець]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 1997. – 20 с.
17. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
18. Селігей П. О. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання / П. Селігей. – К.: Вид. дім „Киево-Могилянська акад.”, 2012. – 118 с.

19. Семенюк О. А. Язык эпохи и языковая личность в сатирико-юмористическом тексте: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01, 10.02.02 /Семенюк Олег Анатольевич.–Кировоград, 2002–462 с.
20. Синица И. А. Языковая личность ученого-гуманитария XIX века: [монография] / И. А. Синица. – К.: Издательский Дом Дмитрия Бураго, 2006. – 352 с.
21. Струганець Л. В. Культура української мови і мовна особистість учителя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова”/Л.В.Струганець.–К., 1996.–20с.
22. Струганець Л. Олена Пчілка як мовна особистість / Л. Струганець // Дивослово. – 1995. – № 2. – С. 31-32.
23. Сухомлинський В. О. Слово рідної мови / В. О. Сухомлинський // Українська мова і література в школі. – 1987. – С. 52-61.
24. Формування мовної особистості на різних вікових етапах: [монографія] / [за заг. ред. А. Богуш].–Одеса: ПНЦ АПН України, 2008.–272с.
25. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. / І. Франко. – К.: Література і мистецтво, 1982. – Т. 33. – 528 с.

Lyubov Struhanets. The conception „language personality” in Ukrainian linguistic (historiographic aspect)

Interpretation of the conception „language personality” in Ukrainian linguistic is studied in the article. Dominant approaches for learning this problem are analyzed. The most important components of language personality are represented.

Key words: language personality, language consciousness, Ukrainian linguistic, language culture.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2012 р.

УДК 82 – 6 = 161. 2

ББК 82. 3(4 Укр) Л 63

Стефанія Лісняк (Тернопіль)

МОВОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ У ЛИСТУВАННІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

У статті розглядаються актуальні мовознавчі проблеми кінця XIX-початку XX ст., порушені в листуванні Володимира Гнатюка з відомими українськими та зарубіжними лінгвістами. Основна увага